

UPPLYSNINGEN



EN ESSÄ OM DESS BESKAFFENHET,
NYTTA OCH NÖDVÄNDIGHET
FÖR SAMHÄLLET

Gunnar Petri

**Liberal
Debatt.**

fri tanke

Innehåll

Inledning	7
Rosensteins sammanfattning	9
Vad var upplysningen?.....	19
Rötter.....	25
Les philosophes.....	31
Voltaire	45
Montesquieu	49
Rousseau.....	57
Panteister, deister och ateister	63
Den amerikanska revolutionen	75
Franska revolutionen, första akten.....	85
Franska revolutionen, andra akten.....	105
Den kantianska syntesen	113
Herder och nationalismen	123
Minnet av franska revolutionen.....	135
Cassirer och Heidegger	147
Kallt krig och postmodernism	155
Vad blev kvar?	169
Efterord	175
Litteratur.....	177
Personregister	181

Inledning

UPPLYSNINGEN VÄGRAR att dö. I 250 år har den åberopats i skilda syften, förvrängts, idealiserats och demoniserats. Men den ger inte upp. Denna bok försöker förklara varför.

Vid slutet av 1700-talet gjordes de första försöken till en sammanfattning av upplysningen, och det är från ett av dem som titeln på denna bok är lånad. Nils von Rosenstein höll den 26 augusti 1789 inför Vetenskapsakademien i Stockholm sitt *Tal om Upplysningen, till dess beskaffenhet, nytta och nödvändighet för samhället*. Rosensteins tal är den svenska upplysningens emblematiske skrift, och en erinran om det tjänar som introduktion i denna bok. Min tacksamhetsskuld till Rosenstein är stor liksom min beundran för hans personliga mod och hans klara analys. Jag hoppas han förlåter denna lilla stöld, som både är ett uttryck för erkänsla och en god sammanfattning av syftet med föreliggande bok.

Att förstå sin egen samtid, som Rosenstein föresatte sig, är vida svårare än att med facit i hand blicka bakåt. Om jag, med efterklokheten som hjälp, något kunnat bidra till att lyfta fram det stora och alltjämt

aktuella verk som Rosenstein och hans kamrater i den europeiska upplysningsrörelsen har lämnat efter sig är jag mer än nöjd.

Gunnar Petri

Talludden, Ornö den 2 november 2023

Rosensteins sammanfattning

RIKTIGT VAD DEN företeelse som brukar kallas upplysningen egentligen var och när den dök upp i tiden råder det delade meningar om. Att den tog slut under 1790-talet är emellertid de flesta så här i efterhand överens om.

Att upplysningen tog slut observerades inte vid denna tid i Frankrike och Storbritannien, där ingen ännu ens hade kommit på idén att ge perioden ett sammanfattande namn. Det var i stället i Tyskland och i Sverige – upplysningens periferi – som känslan av ett epokskifte först infann sig. Där var begreppet *Aufklärung/Upplysning* redan väl etablerat, och där uppstod en känsla av att denna upplysning hotades, sattes i fråga och kanske till och med var på väg att upphöra för att ge plats åt något annat. En som i Sverige delade denna känsla var Nils von Rosenstein. Han gjorde ett tidigt samtida försök att sammanfatta vad upplysningen hade åstadkommit och vad den skulle komma att ge som var representativt inte bara för Sverige.

Nils von Rosenstein (1752–1824) var från sin tid som sekreterare vid den svenska ambassaden i Paris väl inkilad i den upplysningens kärntrupp som brukade benämnas *les philosophes*. Hans chef, ambassadören och poeten Gustaf Philip Creutz, kände dem alla och introducerade sin adept i de ton-givande salongerna. Till en av nyckelpersonerna, Jean Le Rond d'Alembert, blev Rosenstein en personlig vän.

Gustav III återkallade Rosenstein till Sverige 1784 och gjorde honom till guvernör för sin son kronprinsen, kanslerssekreterare för Uppsala universitet och ständig sekreterare i den nybildade Svenska Akademien. Detta var viktiga befattningar och visade på ett stort förtroende från kungens sida. Detta förtroende var tills vidare ömsesidigt, två upplysta herrar emellan.

Gustav III hade i sin ungdom med entusiasm läst *les philosophes* och även träffat en del av dem personligen vid sitt första besök i Paris 1770. När han kom dit för andra gången 1784 hade hans känslor svalnat. Kungens politik började också förändras i påtagligt oupplyst riktning. Han höll på att förvandlas till en *upplyst despot*. Gustav III inledde 1788 ett angreppskrig mot Ryssland och inskränkte tryckfriheten. Våren 1789 genomdrev han förenings- och säkerhetsakten med våld och införde ett envælde där det inte fanns många spår av upplysningstänkande. När nyheterna från Frankrike om en begynnande revolution började nå Sverige skärptes censuren ytterligare och varje

omnämmande av händelserna i Frankrike förbjöds. Kungens avståndstagande var handfast och totalt, men i Stockholm var det många som hälsade händelserna i Paris med hänförelse. Till dem hörde Nils von Rosenstein.

Tillsammans med sin vän poeten, publicisten och dramatikern Johan Henric Kellgren skred Rosenstein till verket. I Kellgrens upplysningsvänliga *Stockholms-Posten* annonserade de i braskande former bildandet av ett helt fiktivt sällskap, *Pro sensu communi*, För det gemensamma sinnet, komplett med högtidsdag och allt. Den skulle firas på den engelske filosofen John Lockes födelsedag, »den förnuftigaste man som jorden skådat«. Locke var upplysningens portalfilosof. Därmed inleddes en uppmärksammad kampanj till upplysningens försvar.

Strax efter det att nyheten om stormningen av Bastiljen nått Sverige höll Rosenstein ett tal i Vetenskapsakademien i Stockholm över ämnet *Uplysningen, till dess beskaffenhet, nytta och nödvändighet för samhället*. Valet av ämne var lika mycket påkallat av den politiska utvecklingen i Frankrike som den i Sverige. Att ta till orda på det sätt som Rosenstein gjorde var inte riskfritt och krävde personligt mod. Han måste ha haft klart för sig att talet skulle kunna få tråkiga följder.

Rosenstein var ingen självständig tänkare, men han var väl inläst på sitt ämne. Han var också en skarp och orädd analytiker. Talet inleds med en lång och

uppskattande redogörelse för Lockes filosofi, inte bara rörande samhällsfrågor utan även sådant som sinnesintrycken och kunskapsteori. Sökandet efter kunskap måste äga rum enligt vetenskapens lagar och denna kunskap måste sedan användas förnuftigt för att skapa ett bättre, friare och tolerantare samhälle. I takt med att upplysningen spreds till fler och fler kunde också dess ideal förverkligas. Men vetenskapen kunde inte ge svar på allt.

För Rosenstein var tryckfriheten och rätten till ett fritt åsiktsutbyte själva grundbulten i upplysningen. Om man någonstans i världen skulle grunda ett nytt samhälle genom ett samhällskontrakt borde dess första paragraf handla om tryckfriheten. Endast genom den kunde upplysningen uppstå, växa och spridas till folket.

Ett gott samhälle måste erbjuda frihet och säkerhet enligt principerna från »den odödlige Montesquieu«. För Rousseau, som ansåg att människorna levde lyckligare i primitiva samhällen, hade Rosenstein ingenting till övers.

Så långt var dessa tankar allmängods för Rosensteins åhörare i Vetenskapsakademien, men de var inte okontroversiella. De var inte heller tidigare framförda i Sverige med ett så grundligt genomfört och pregnant resonemang och i ett så publikt och officiellt sammanhang. Den enda konkurrenten skulle kunna vara Peter Forsskåls *Tankar om borgerliga friheten* från

1759, också den inspirerad av Locke, men den var närmast en kort pamflett som snabbt blev indragen av censuren och sammanfattningens tid var då ännu inte kommen.

För Rosenstein var despoti och envælde en styggelse, och texten låter ana hans starka avståndstagande. Ingen, inte heller kungen, stod över lagarna och makten borde utövas i ordnade former och i samverkan med riksdagen. Genom sitt våldsamma införande av förenings- och säkerhetsakten hade Gustav III kastat allt detta över ända. Att Rosensteins tal också andades sympati för den begynnande omvälvningen i Frankrike och antydde kritik mot kungens krigspolitik lade lök på laxen. Det var nog tur för Rosenstein att kungen inte var personligen närvarande när talet hölls utan skötte kriget borta i Finland.

Tal av denna typ brukade tryckas, men av olika anledningar kom Rosensteins upplysningstal inte att publiceras förrän våren 1793, efter knappt fyra år. Under tiden hade mycket hänt. Den franska revolutionens inledande, liberala skede hade övergått i terror och skräckvälde. I Paris styrde då Robespierre, och i januari hade den franske kungens huvud fallit för giljotinens bila. I Sverige hade Gustav III mördats och landet styrdes av hertig Karl och Gustaf Adolf Reuterholm.

Rosenstein hade fått tid att något revidera och utöka sitt manuskript, men han ändrade inte sitt budskap.

Han var dessutom djärv nog att tillfoga en lång not med direkt hänsyftning på franska revolutionen. I stället för att instämma i alla de fördömanden av revolutionen i dess helhet som nu haglade från upplysningens fiender och där just upplysningen gjordes ansvarig för skräckvälde och kungamord gjorde Rosenstein en viktig distinktion:

Den olyckligaste verkan, Fransyska revolutionen kunde medföra för de öfrige folkslagen, vore, om man sammanblandade en rätt Philosophie och en sann Uplysning med vissa öfverdrivna satser, hvilka i Frankrike blifvit yrkade.

I tryckt form väckte talet stort uppseende. Från dem som vågade kom försiktigt hållna instämmanden. Från gustavianskt håll (och från Thorild, som ville ställa sig in hos Reuterholm) stämplades Rosenstein som jakobin och samhällsomstörtare. Detta blev också regeringens åsikt.

Det hela kunde ha slutat mycket illa för Rosenstein. Reuterholm försökte få honom åtalad, avsatt och landsförvisad. Så långt gick det inte, men Rosenstein förlorade sin roll som föredragande i regeringen i universitetsfrågor och 1795 suspenderades hela Svenska Akademien, vars ständige sekreterare han var, på obestämd tid. Akademien bestod av en grupp jakobiner, ansåg Reuterholm.

När Gustaf IV Adolf blev myndig 1796 återupp-rättade han Akademien, faderns skapelse. Men Rosensteins farhågor visade sig berättigade. Regimen blev snarast mera repressiv än den föregående. När rykten nådde Stockholm om att studenterna i Uppsala hade börjat träffas i så kallade konvent för att diskutera upplysningsidéer från en viss professor Kant i Königsberg ingrep kungen personligen och avlade ett besök i Uppsala, sitt enda. Där höll han ett strafftal till konsistoriet, omgiven av en högvakt från Upplands regemente, och insatte den reaktionäre Axel von Fersen d.y. som universitetskansler med uppgift att hålla studenter och professorer i tukt och Herrans förmaning.

Kellgren, som avled 1795, slapp uppleva detta. Rosenstein blev efter statsvälvningen 1809 statssekreterare för ecklesiastikärenden och det första han gjorde var att utnämna Benjamin Höijer, en tidig introduktör av Kant, till professor i filosofi i Uppsala. Han förblev Svenska Akademiens ständige sekreterare till sin död 1824, en alltmer senil relik från en förgången upplysning.

Rosensteins tal översattes till tyska, trycktes i Berlin och blev där ett uppmärksammat inlägg i en pågående debatt som hade initierats av samma skäl som i Sverige, nämligen farhågor om upplysningens framtid. Talet framhövdes i en recension i *Allgemeine Literatur Zeitung* som en mästerlig sammanfattning

av upplysningens innebörd. Det framhölls också att upplysningens vänner behövde allt eldunderstöd de kunde få.

När Nils von Rosenstein lugnt och allvarsamt lade ut texten om den förkantianska upplysningens nytta och nödvändighet avdelades den andra hälften av sällskapet *Pro sensu communi*, Kellgren, för att med satiren som vapen ta itu med dess fiender. Mästerstycket i denna kampanj är den kända dikten *Ljusets fiender* från 1792, där Kellgren visar sig vara Voltaires like i dräpande och munter satir. De mörkmän som företräder intoleransen, fördomarna, svärmeriet och förtrycket blottas och förlöjligas. Om bara ljuset släpps på så spricker upplysningsprogrammets motståndare som troll i solsken, och även ljusskenet från söder, dvs. revolutionens Paris, lyser upp i mörkret. Hela dikten andas en munter optimism om att upplysningens samtida motkrafter var förutbestämda till nederlag.

Rosenstein och Kellgren var inga jakobiner, men de stödde den franska revolutionens första, liberala fas. Bara för att omstörtningen i Frankrike gått över styr fanns det ingen anledning att överge upplysningens ursprungliga, alltjämt giltiga budskap. Deras syn på upplysningen kan sammanfattas i orden *frihet*, *kunskap* och *nytta*. De var optimistiska, frihetliga, universella och humanistiska i sin syn på världen. Att upplysningen, trots vissa mörka moln på himlen, hade framtiden för sig var de överens om.

Rosenstein kunde inte lägga in Immanuel Kant (1724–1804) i sitt försök till sammanfattning av upplysningen, dels för att Kants gärning vid denna tid alls inte var avslutad, men framför allt för att Rosenstein inte behärskade tyska. För honom och hans generation var upplysningen fransk till språk och ursprung.

Hade han varit mera observant på vad som samtidigt hände i Tyskland, och mera förfaren i tyska språket, så skulle han ha blivit varse att en annan, grundligare och slagkraftigare syntes av upplysningen än hans egen var på väg att formas i Königsberg. Han skulle också ha upptäckt att det på annat håll i Tyskland höll på att läggas en grund för ett nytt slags och i längden kraftfullare angrepp på upplysningen än vad Gustav IV Adolf i Sverige och hans kolleger i Europa kunde presteras.

Så långt Rosensteins upplysning. Men vad var upplysningen – egentligen?